

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, С. О. БАЛАКІН,
Г. В. ОХРИМЕНКО

Неолітичні поселення Корма I та Крушники на Житомирщині

Дослідники неоліту України відзначають синкретичний характер генезису неолітичної єдності з гребінцевою керамікою Південно-Східного Полісся, що об'єднала як місцеві, так і прийшли мезолітичні культурні традиції. Але конкретне розуміння цього процесу різне. Так, якщо В. М. Даниленко, а слідом за ним В. Ф. Ісаєнко пов'язують виникнення раннього неоліту вказаного регіону із впливом буго-дністровської культури, то Д. Я. Телегін на основі знахідки кудлаївського вістря в комплексі з керамікою струміль-гастятинського типу (Шмаївка) виводить їх генетичну підоснову з пам'яток таценки-кудлаївської культури¹. В плані пошуків мезолітичного субстрату неолітичних пам'яток Південно-Східного Полісся привертає увагу і думка Р. К. Рімантене та М. М. Чернявського, які вважають, що пам'ятки дубичайського типу, спорідненість яких зі струмельськими не викликає сумніву, виникли на базі неманської мезолітичної культури². На нашу думку, остання входить до яніславської культурної області.

Дослідження мезолітичних та неолітичних пам'яток Києво-Житомирського Полісся дало змогу зробити висновок про участь яніславицьких та кукрекських традицій в генезисі ранньодніпро-донецьких пам'яток регіону³. Матеріали з неолітичних стоянок Корма I та Крушники це підтверджують.

У 1974 р. В. К. Пясецький відкрив скупчення мезолітичних пам'яток з виразними яніславицькими рисами поблизу торфовища Корма Олевського району Житомирської області⁴. Невеликий розвідувальний розкоп заклали на піщаній терасі торфовища площею 70×20 м на південний схід від с. Рудня Озерянська. Дослідження відкритих В. К. Пясецьким місцезнаходжень продовжила експедиція під керівництвом Д. Я. Телегіна. Результатом робіт були поповнення колекцій вже відомих пам'яток та відкриття ряду нових пунктів⁵.

Розкоп 1983 р. площею 52 м² був приєднаний на заході до розкопу В. К. Пясецького. Культурний шар місцями пошкоджений сучасними ямами глибиною до 0,3 м. Стратиграфія типова для борових терас Полісся. Зверху 10—20 см становив шар переораного гумусованого піску. Гумус підстиляється жовто-бурым підґрунтям товщиною 30 см. Нижче залягає білий стерильний пісок (рис. 1, 1). У західному напрямку поверхня тераси поступово піднімається, а товщина підґрунтя збільшується з 25 до 35 см. Кремій та пізньонеолітична кераміка трапилися здебільшого в верхній частині підґрунтя, частково — в перевідкладеному стані в гумусі. Особливо це простежувалося в південних квадратах, де більшість знахідок походить з ґрунтового шару. Жилі об'єкти, кострища, фауна не збереглися. Кремій та пізньомезолітична кераміка залягали в аналогічних стратиграфічних умовах. Кількість знахідок збільшувалася в міру просування до краю тераси.

У 1983 р. на стоянці Корма I виявлено 5021 кремій, у тому числі 257 зі вторинною обробкою, що становить майже 5% всіх кременів (табл.). Для виготовлення знарядь праці на поселенні використовувався місцевий житомирський кремій жовтих і сірих відтінків. Первинна техніка розщеплення кременю характеризується досить високим для Житомирщини показником пластинчастості: пластини, їх уламки,

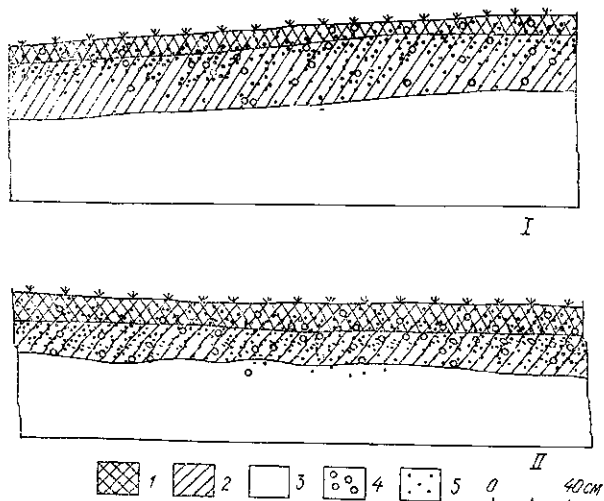

Рис. 1. Профілі стінок розкопів стоянок Корма I (I) та Крушники (II):

1 — гумус; 2 — підгрунття; 3 — білий стерильний пісок; 4 — кераміка; 5 — кремень.

знаряддя на пластинах складають 16% всіх виробів. Серед нуклеусів стійкою серією представлені одноплосинні торцеві для пластин (рис. 2, 10—12). Траплялися і маленькі одноплосинні пірамідальні (рис. 2, 16—18), а також однобічні (рис. 2, 13—14). Двоплосинні — нечисленні (рис. 2, 15). Половина всіх нуклеусів — нуклеподібні уламки та аморфні вироби.

Серед мікролітів виділяється серія яніславицьких вістрів (рис. 3, 1—7). Як правило, вони мають зламану основу. Лише одне вістря ромбічної форми зі скошеною ретушню основою (рис. 3, 5). Мікрорізців знайдено чотири (3, 8—11), яніславицьких трикутників — два (рис. 3, 12, 13). Серед мікролітів — три кудлаївські вістря (рис. 3, 19, 20), черешок наконечника стріли на пластині без підтески з брюшка (рис. 3, 21). Виявлено 12 трапецій високої форми (рис. 3, 22—31), більшість з них виготовлена на перетинах пластин. Деякі трапеції асиметричні за формою (рис. 3, 23), одна — з ретушню, що заходить на спинку (рис. 3, 31). Цікава знахідка п'яти екземплярів кукрекських вкладишів, є і типові вироби (рис. 3, 14—17).

Серед знарядь стоянки Корма I переважають скребки. Найбільшою серією представлені скребки неправильної форми на відщеплах, серед них 14 з виїмчастим робочим краєм; за ними йдуть кінцеві на відщеплах (рис. 3, 39—43); у два рази менше округлих (рис. 3, 44—49) і ще менше кінцевих на пластинах (рис. 3, 32—36).

Слід відзначити, що категорія скребків має деякі пізні риси: наявні скребки-різці з похилою, ріжучою ретушню; з ретушню, що заходить на край заготовки. Всі типи скребків мають мікролітичні вироби. Різців в чотири рази менше, ніж скребків. Найбільш виразними серіями представлені бічні на відщеплах (рис. 2, 7) та пластинах (рис. 2, 1, 4), а також кутові (рис. 2, 5, 6). Знайдені атипові серединні (рис. 2, 3), а також відщепи з атиповими різцевими сколами, які, можливо, мали різальні функції. Виявлено також три свердла (рис. 3, 37—38), десять пластин з ретушню, чотири сокири трапецієподібної форми на відщеплах (рис. 2, 8—9).

Крем'яний інвентар стоянки Корма I має виразні яніславицькі риси (яніславицькі вістря та трикутники, мікрорізці, торцеві нуклеуси, скребки з виїмками на відщеплах) в поєднанні з такими пізньонеолітичними рисами, як скребки-різці, трапеції з ретушню, що заходять

Крем'яні вироби стоянок Корма I та Крушники

Назва виробу	Корма I	Крушники
Нуклеуси одноплощинні торцеві	11	3
Нуклеуси одноплощинні пірамі- дальні	3	
Нуклеуси одноплощинні однобічні	4	10
Нуклеуси двоплощинні	7	
Нуклеоподібні уламки	20	10
Пластини та їх уламки	683	370
Відщепи та уламки кременю	3834	1920
Вироби з вторинною обробкою		
Яніславицькі вістря	9	1
Яніславицькі трикутники	2	
Вістря з притупленим краєм та їх уламки	3	4
Мікрорізці	3	2
Кукрекські вкладиші	5	2
Трапеції	12	1
Черешок наконечника стріли	1	
Скребки кінцеві на пластинах	15	
Скребки кінцеві на відщеплах	34	9
Скребки підокруглі	18	2
Скребки на відщеплах неправильної форми	64	15
Різці бічні на пластинах	5	
Різці бічні на відщеплах	7	1
Різці кутові на пластинах	4	2
Різці кутові на відщеплах	10	6
Різці серединні на відщеплах	3	—
Відщепи з атиповими різцевими сколами	5	—
Сокири на відщеплах	4	1
Свердла	3	
Пластини з ретушшю	10	10
Відщепи з ретушшю	40	10
Всього	5021	2383
В тому числі із вторинною оброб- кою	257	66

на спинку, та інші, а також вироби кукрекської культури Північного Причорномор'я.

На стоянці знайдено 240 фрагментів неолітичної кераміки: 29 вінець, денце, 46 стінок з орнаментом і 173 без нього. Більшість вінець (26) орнаментовано. За складом глини, особливостями технології та орнаментациї колекцію кераміки можна поділити на чотири групи.

Перша група (48 екземплярів) складається з уламків, можливо, одного горщика з рослинною домішкою в глині. Кераміка збереглася погано, фрагменти дрібні і легко ламаються. Десять уламків орнаментовані гребінцевими наколами. В одному випадку гребінка поєднана з орнаментом «котяча лапка», що являє собою наколи розмочаленою паличкою (рис. 4, 3).

Друга група (70 екземплярів) представлена фрагментами одного горщика. Черепки червоно-бурого кольору, але в глині, крім трави, є домішки дрібнотовченого кварцу і, мабуть, товченої черепашки. На основі фрагментів можна думати, що горщик був добре профільований, мав плоске дно та прямі вінця. Зріз вінець прикрашався насічками. Верхню частину посудини прикрашали три ряди неглибоких наколів «котяча лапка» (рис. 4, 1—2).

Третя група найбільш численна — 105 фрагментів. До неї належать уламки близько семи посудин. Всі вони виготовлені із глини, що містить кварц та рослинну домішку. Поверхня заглажена, а зовні підлощена, колір сіро-жовтий. Товщина стінок від 0,4 до 0,9 см. Два горщики третьої групи орнаментовані горизонтальними відбитками двозубого, прямо поставленого штампа (рис. 4, 4—6). На одному фрагменті просвердлено конічний отвір для скріплення горщика (рис. 4, 4). Ще дві посудини прикрашені рядами глибоких наколів (рис. 4, 7—9). На одному з них, нижче наколів, нанесено гребінцевий орнамент (рис. 4, 7). Оригінальним орнаментом — заштрихованою стрічкою із прокреслених ліній — прикрашено чотири фрагменти тонкостінної посудини з прямими вінцями (рис. 4, 11).

Інші фрагменти третьої групи належать двом посудинам із гребінцевою орнаментациєю. На одному із них простежуються горизонтальні ряди відбитків двозубого штампа, нанесені під зрізом вінець (рис. 4, 10). Іншу посудину прикрашали горизонтальні ряди відбитків тризубого штампа під вінцями (рис. 4, 12). Діаметр вінець горщика 32 см.

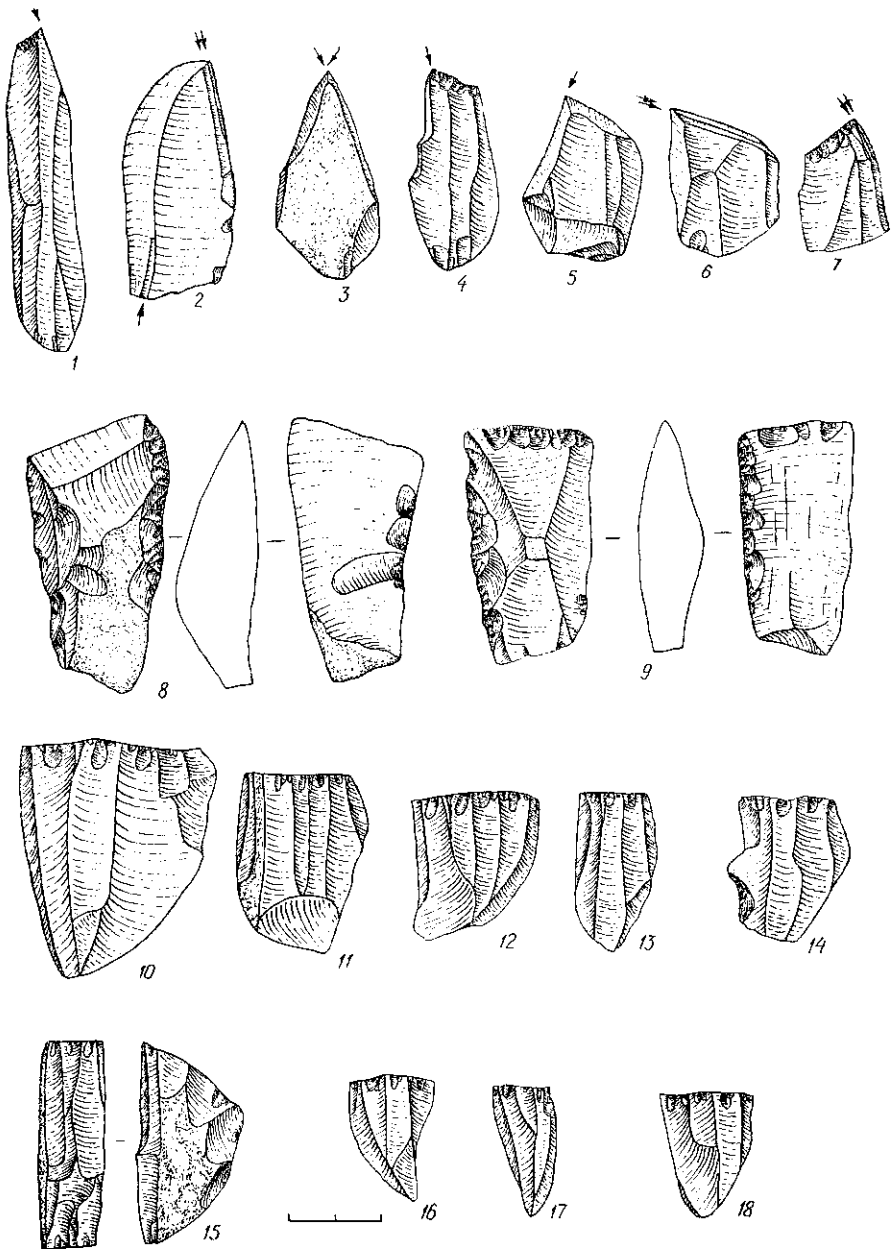

Рис. 2. Корма 1. Крем'яний інвентар (1—18).

Четверта група кераміки представлена уламками двох товстостінних посудин (1—1,3 см), які імітують трипільські керамічні традиції. Обидві виготовлені з добре вимішаної глини з невеликою домішкою трави та піску. Одна з посудин діаметром 26 см орнаментована наколами, один ряд яких розташований безпосередньо під вінцями, а другий — трохи нижче (рис. 4, 14). Другий горщик у нижній частині вінць прикрашено рядом наколів, підкреслених двома врізаними паралельними лініями. Нижче йшла хвиляста лінія, яку утворював ряд наколів. Посудина мала форму трипільського кратера з діаметром горла 23 см (рис. 5).

До останньої групи кераміки можна віднести уламок глиняного біконічного прясла, прикрашений парними рядами відступаючих наколів по ребру на обох плоских поверхнях (рис. 4, 13).

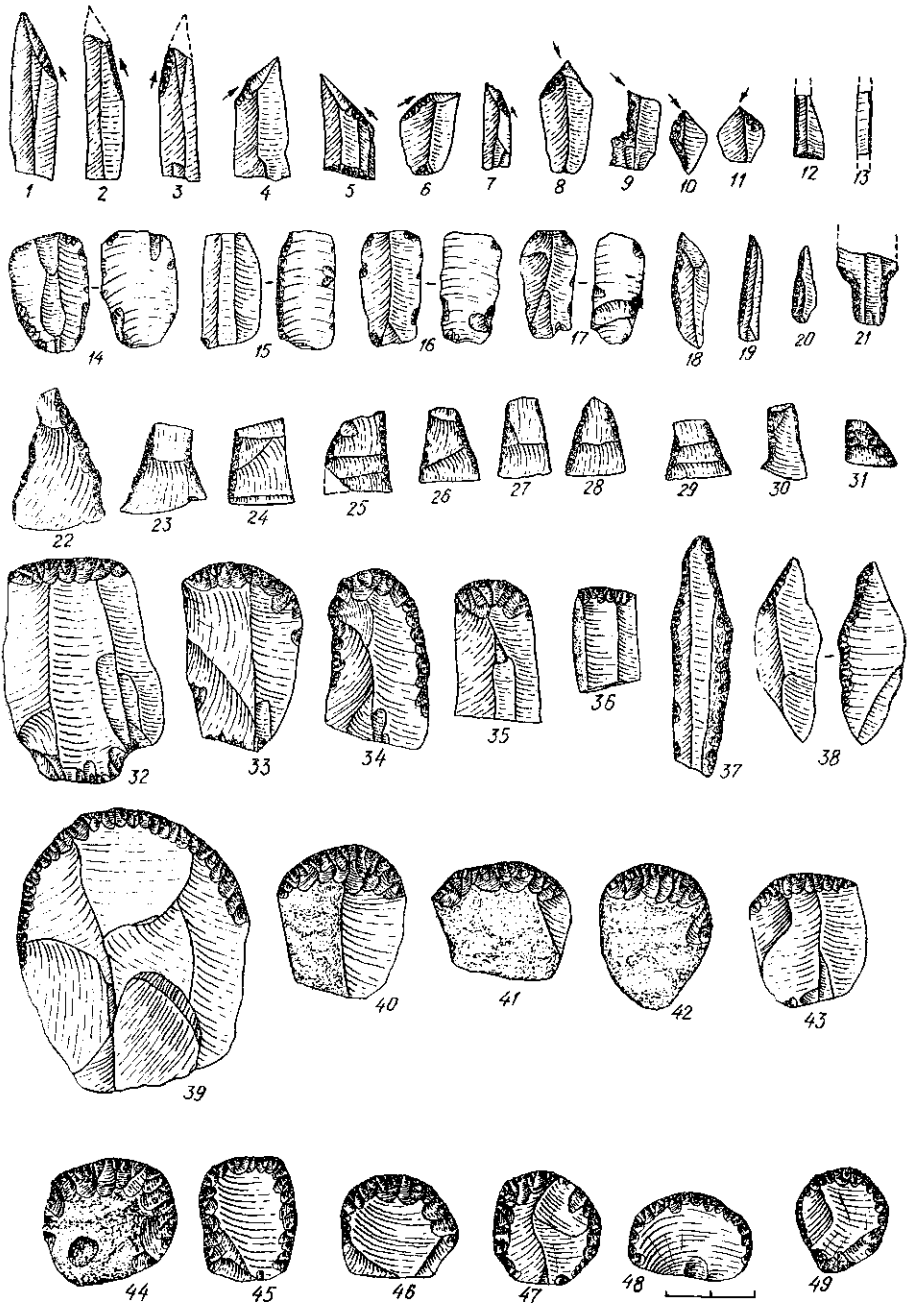

Рис. 3. Корма I. Крем'яний інвентар (1—49).

Для перших двох груп кераміки стоянки Корма I характерні ранньонеолітичні риси. Ці групи можна порівняти з керамічним комплексом стоянки Оболонь. Складніше атрибуувати основний, датований кінцем IV—III тис. до н. е., керамічний комплекс Корми I. Серед відомих неолітичних пам'яток найближчу аналогію йому слід шукати серед матеріалів Мостви⁶ та деяких пам'яток Волині⁷.

Стратиграфічно кераміка та кремій залягає разом. Це свідчить про доживання яніславицьких та кукрекських традицій обробки кременю в Північній Україні до початку енеоліту. Стоянка Корма I є північно-західним пунктом знахідок кукрекських вкладишів, що під-

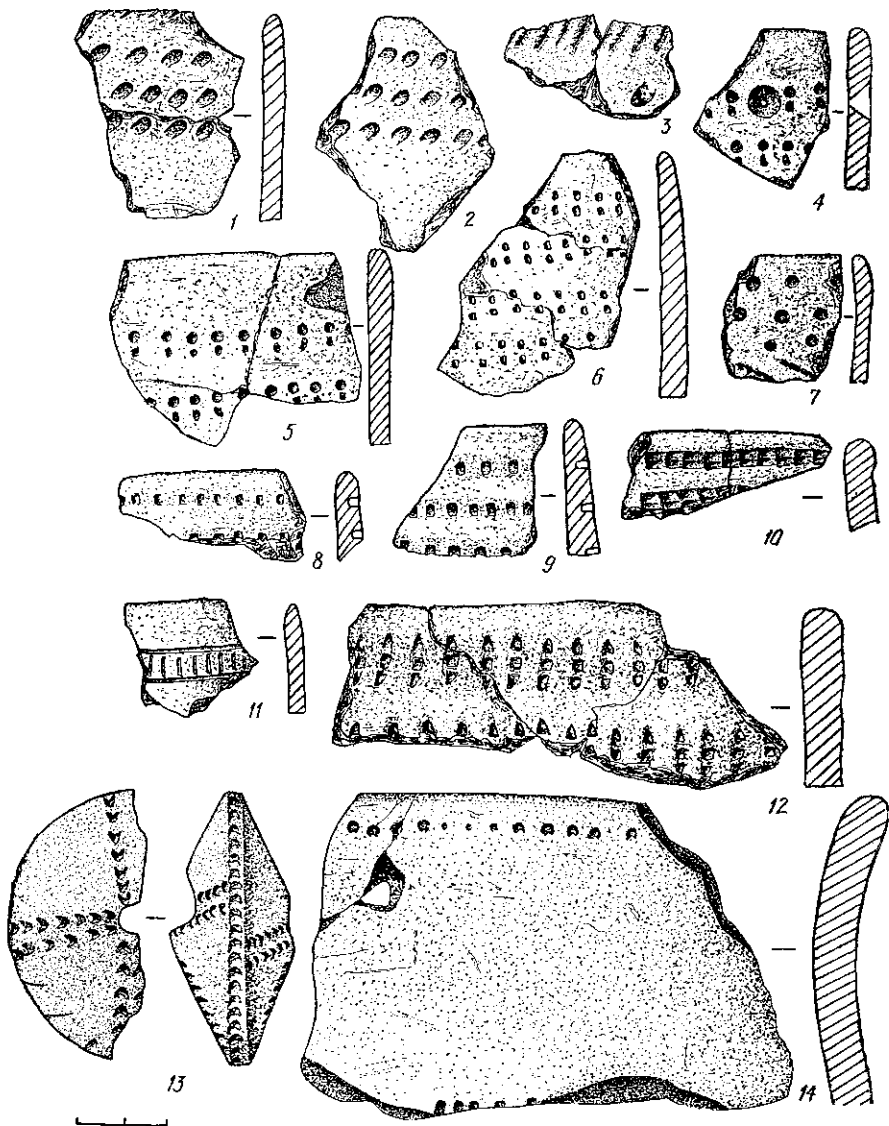

Рис. 4. Корма 1. Кераміка (1—14).

тверджує роль кукрекських традицій в неолітизації не лише Подніпров'я, але й глибинних районів Полісся.

Неолітичне поселення Крушники розташоване на правому березі р. Уж в урочищі Прибір Христинівський проти с. Христинівка Народницького району Житомирської області. Плато правого берега річки врізається мисом довжиною 300 м в заплаву р. Уж, на західному краю якого, що підіймається на 20 м над заплавою, трапилася стоянка. Край плато круто опускається до річки, його зачистили, потім прирізали розкоп площею 36 м². Під 20 см переораного гумусованого піску лежав 25-сантиметровий шар блідо-жовтого підґрунтя, в якому і залягала основна маса мікролітичного кременю та уламків неолітичної кераміки (рис. 1, 2). Знахідки утворювали скупчення. Кремень і кераміка лежали в аналогічних стратиграфічних умовах і становили єдиний комплекс.

На стоянці Крушники трапилося 2384 кременя, з яких 66 зі вторинною обробкою, що становить 2,6% всієї кількості кременю (табл.). Низький процент знарядь вказує, що стоянка була майстернею. Тут

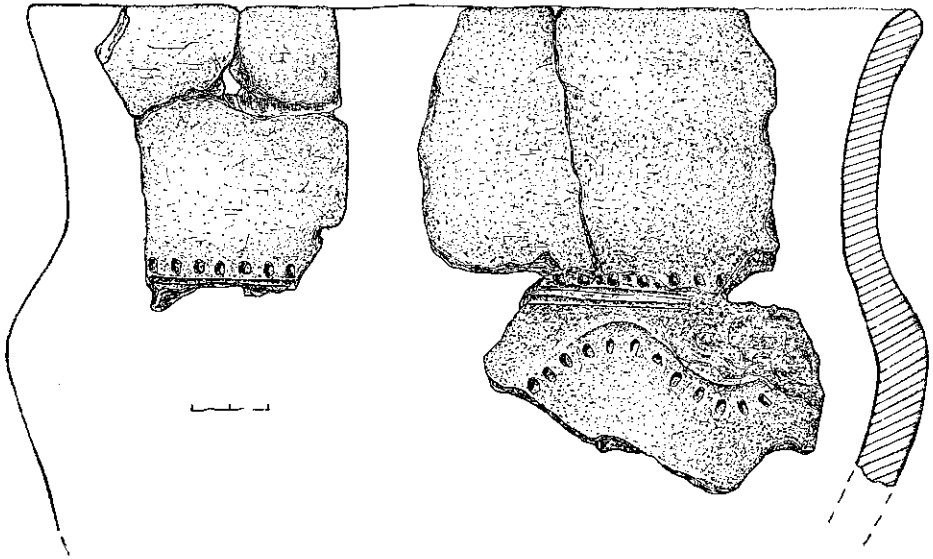

Рис. 5. Корма 1. Фрагменти кераміки.

оброблявся місцевий житомирський жовтий та сірий кремень. Пластини, знаряддя на пластинах становлять 15% всіх кременів. Найбільш поширений тип нуклеуса — однобічні, серед яких траплялися торцеві для правильних мікропластин (рис. 6, 30, 31, 33).

Серед мікролітів привертають увагу яніславицьке вістря (рис. 6, 5), мікрорізець (рис. 6, 6, 7), мікропластинки з притупленим краєм (рис. 6, 2—4), трапеція (рис. 6, 1), кукрекські вкладиші (рис. 6, 8, 9).

Більшість скребків та різців виготовлено на грубих відщепях неправильної форми. Скребків в 2,5 раза більше, ніж різців. Найбільш численною серією представлені скребки неправильної форми на відщепях та кінцеві на відщепях (рис. 6, 10—17). Знайдені окремі підокруглі скребки (рис. 6, 18, 19). Серед різців поширені грубі бічні (рис. 6, 24, 26, 29) та кутові (рис. 6, 22, 23) на відщепях, а також атипові серединні (рис. 6, 27, 28). Типи різців стоянки Крушники нагадують кукрекські різці стоянок Причорномор'я. В колекції крем'яних виробів є сокира на відщепі (рис. 6, 35), пластини та відщепи з ретушню.

На стоянці зібрано досить виразну колекцію неолітичної кераміки. На дві третини вона складається з дрібних фрагментів, що легко ламаються. Великих фрагментів мало. Винця лише одні (рис. 7, 1). Більшість фрагментів (64) орнаментована. За складом глини, якістю випалу, орнаментациєю кераміку можна поділити на дві групи.

Для виготовлення кераміки першої групи використовувалася глина з домішкою нерозмочалених рослинних волокон та шамоту (113 фрагментів). Поверхня черепків заглажена нерівно, колір коричневий, товщина 0,6—0,8 см. Серед елементів орнаменту цієї групи переважають ямки, нанесені часто розмочаленою паличкою (35) та гребінкою (27). Найчастіше ці елементи поєднані між собою (26). Частина фрагментів прикрашена глибокими наколами (2), насічками (3) та прогладженими лініями. Домінуючий мотив — горизонтальні лінії.

Чимало уламків даної групи належить одному горщику. Це можна сказати про фрагменти, прикрашені відбитками дрібного, навскіс поставленого гребінчастого штампа та неглибокими овальними ямками (рис. 7, 2—8). На основі фрагментів можна думати, що цей горщик мав досить складну орнаментальну композицію. Вона складалася з горизонтальних, часто змінюючих один одного рядів ямок та гребінки (рис. 7, 2, 6), полів, заповнених ямкоподібними вдавленнями. Останні, мабуть, були розташовані в середній частині посудини і іноді підкрес-

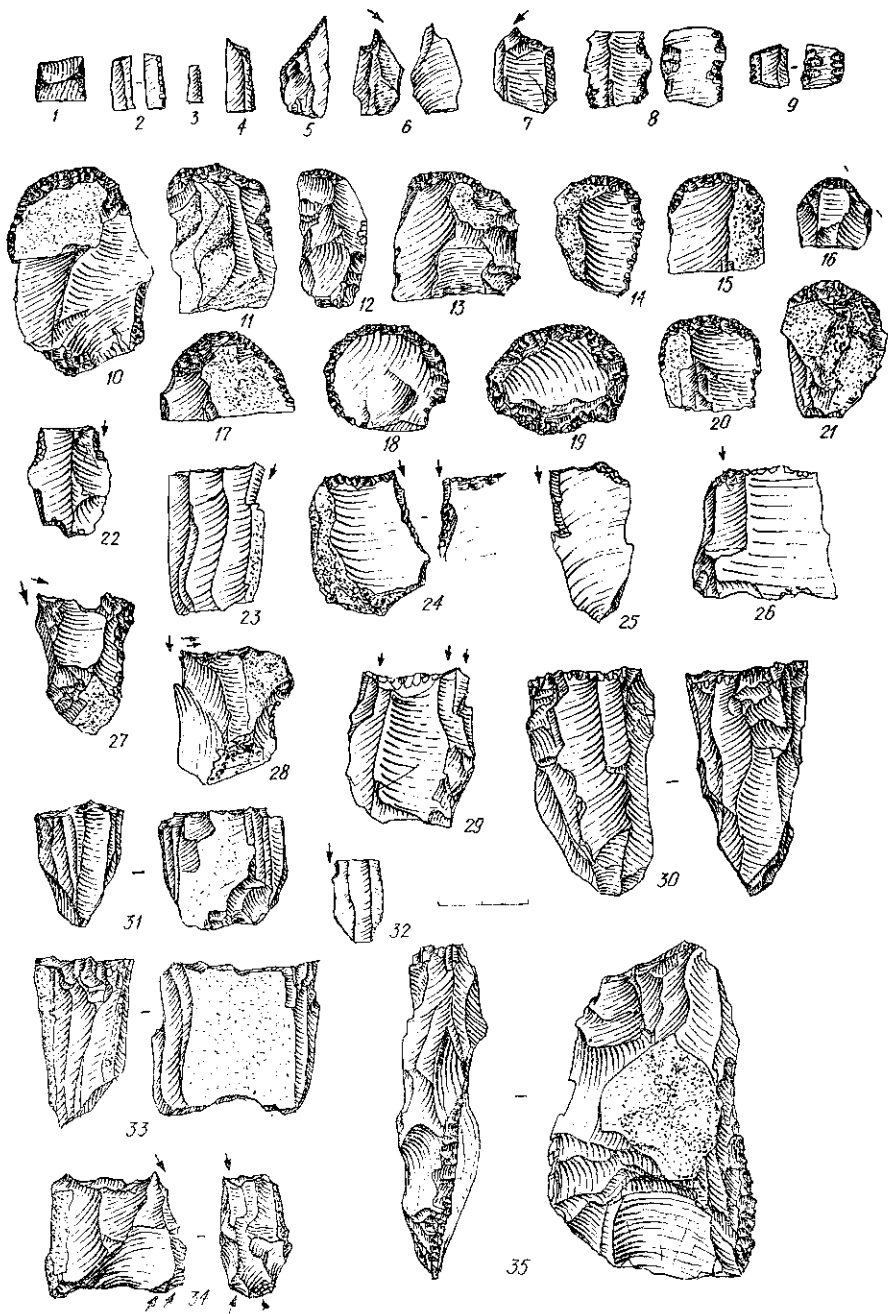

Рис. 6. Крушники. Крем'яний інвентар (1—35).

лювалися вертикальними рядами гребінцевих наколів (рис. 7, 6, 8). Ця орнаментальна схема не раз траплялася на кераміці епохи неоліту Східного Полісся і є досить типовою для цього регіону⁸.

Інші черепки даної групи теж досить характерні для дніпро-донецьких пам'яток Східного Полісся. Слід згадати фрагмент вінець з косими насічками по зрізу та рядом глибоких, майже скрізних конічних наколів під вінцями (рис. 7, 1). Дещо відрізняються від вищезгаданої посудини з гребінчасто-ямковою орнаmentaцією черепок, прикрашений рядами косопоставленої тризубої гребінки (рис. 7, 11), та фрагмент з двома рядами насічок (рис. 7, 12). Виділяється черепок з лінійним орнаментом (рис. 7, 9, 10). Кососітчаста композиція на ньому ви-

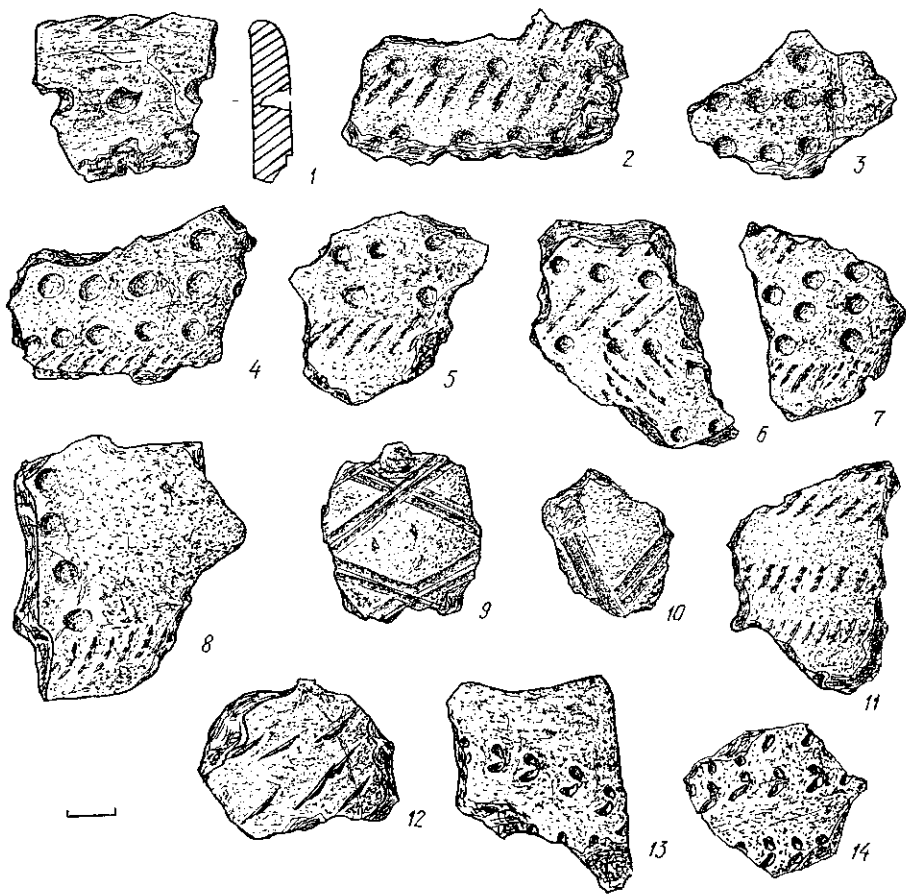

Рис. 7. Крушники. Кераміка (1—14).

конана за допомогою прогладжених подвійних ліній, нанесених поставленим під кутом двозубим штампом.

Друга група кераміки нечисленна і нараховує сім фрагментів. Посуд виготовлений із глини з рослинною домішкою та товченим кварцем. Поверхня фрагментів добре заглажена, колір — жовто-сірий. Всі фрагменти орнаментовані наколами своєрідного зубчастого штампа, з двома поставленими під кутом зубцями (рис. 7, 13, 14). Можливо, що саме цим знаряддям були проведені згадані подвійні прогладжені лінії (рис. 7, 9, 10).

Найближчі аналогії керамічному комплексу з Крушників можна знайти в ранніх дніпро-донецьких пам'ятках Київщини (Лазарівка, Бородянка Зв)⁹ та інших районів Східного Полісся¹⁰, що приблизно датуються першою половиною IV тис. до н. е. Наявність виразних кукрекських рис у крем'яному інвентарі стоянки свідчить про участь носіїв кукрекських традицій в генезисі дніпро-донецької єдності Поліського Подніпров'я. Матеріали стоянки Корма I дають право говорити про глибоке проникнення носіїв кукрекських традицій в Полісся, в середовище яніславицького населення і про переживання елементів цих двох мезолітичних культур до кінця неоліту.

Неолитические поселения Корма I и Крушники на Житомирщине

Резюме

В 1983 г. авторы исследовали стоянки неолитического времени Корма I и Крушники. Полученные данные имеют важное значение для понимания генезиса неолита Юго-Восточного Полесья. Собранные на поселениях керамика позволяет отнести оба памятника к Киево-Волынскому варианту днепро-донецкой культуры. Кремневый инвентарь обеих стоянок, наряду с яниславицкими элементами, содержит определенные кукрекские черты. Это позволяет авторам говорить о глубоком проникновении кукрекских традиций в среду яниславицкого населения и о переживании элементов этих двух культур вплоть до конца неолита.

¹ Даниленко В. Н. Неолит Украины. — Киев, 1969. — С. 35—36; Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья. — Минск, 1976. — С. 116; Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — 235 с.

² Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971. — С. 69; Черняускі М. М. Неоліт Беларускага Попямення. — Мінск, 1979. — 141 с.

³ Зализняк Л. Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. — Киев, 1977. — С. 23—44; Зализняк Л. Л. О влиянии северочерноморской кукрекской культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — Киев, 1979. — С. 514; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1979. — 19 с.

⁴ Пясецький В. К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма // Археологія. — 1979. — № 32. — С. 46—60.

⁵ Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині // Там же. — 1982. — № 39. — С. 64—77.

⁶ Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // АН УРСР. — 1952. — № 4. — С. 70—77.

⁷ Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. Вказ. праця. — С. 76—77.

⁸ Исаенко В. Ф. Указ. соч. — С. 116.

⁹ Зализняк Л. Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. — 1979. — № 31. — С. 55—64; Зализняк Л. Л. Мезолит Восточной Волыни... — С. 36—39.

¹⁰ Исаенко В. Ф. Указ. соч. — С. 116; Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. Вказ. праця. — С. 76—77.

С. М. ЛЯШКО

Нові матеріали про культ бика в епоху ранньої бронзи

В 1973 та 1981 р. в курганах ямного часу на території Запорізької обл. виявлено дві невеликі кам'яні скульптурки, що зображали голову бика¹. Ці знахідки дають можливість, на нашу думку, висвітлити деякі питання, пов'язані з ідеологічними проявами культу бика.

Зупинимось докладніше на обставинах знахідки та інтерпретації скульптурок.

Перша скульптурка трапилася в кургані № 17 з курганної групи поблизу с. Златопіль Василівського району*. Її виготовлено з кварцитового пісковика, уся поверхня статуетки ретельно оброблена. Вона зображує голову бика, що добре підкреслюється деталями: дві пари рельєфних виступів. На одному з боків, на рівні верхньої пари горизонтальних бічних виступів, двома ретельно обробленими горбиками передано жіночі груди. Висота скульптурки 16,7 см, найбільша ширина 15 см (рис. 1; 2).

Складним є питання про датування і культурну належність скульптурки, оскільки її знайдено на рівні давнього горизонту (0,8 м) біля північно-східного кута могильної ями основного поховання 6 і в 0,55 м на північний захід від правої руки кістяка з впускного поховання 2

* Курган дослідив В. О. Круц.